

“MULTIMEDIA YASNA” LOYIHASI VA AVESTOSHUNOSLIKDA YANGI TARIXSHUNOSLIK PARADIGMASI

Omonullayeva Zebuniso Habibulloh qizi

*O‘zbekiston milliy universiteti Tarix fakulteti Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy
tadqiqot usullari yo‘nalishi 2 kurs magistranti*

Teli: 958806605, 938066335 Gmail: z.omonulloeva06@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Yevropa tadqiqot kengashi tomonidan moliyalashtirilgan “Multimedia Yasna” (MUYA) loyihasining zardushtiylik marosimlari va matnlarini o‘rganish tarixidagi o‘rni tahlil qilinadi. XIX–XX asrlarda shakllangan an‘anaviy filologik maktab asosan yozma qo‘lyozmalarga tayangan holda Avesto matnlarining tanqidiy nashrlarini yaratdi. MUYA esa ushbu an‘anani marosim ijrosi (performance), raqamli gumanitar fanlar va ochiq ilmiy ma‘lumotlar tamoyillari bilan birlashtirib, avestoshunoslikda metodologik paradigma o‘zgarishini amalga oshirdi. Alohida e‘tibor O‘zbekiston sharqshunoslik maktabining avestoshunoslik rivojiga qo‘shgan hissasiga qaratiladi. MUYA tajribasi matn markazlilikdan ijro markazlilikka, yopiq mutaxassislikdan ochiq foydalanishga, statik nashrdan dinamik va interaktiv manbaga o‘tishni ifodalaydi. Bu nafaqat zardushtiylik, balki umuman qadimgi matn an‘analarini o‘rganishda yangi ilmiy standartlarni belgilaydi.

Abstract: The article analyzes the role of the “Multimedia Yasna” (MUYA) project, funded by the European Research Council, in the historiography of Zoroastrian rituals and texts. Traditional philological schools formed in the 19th–20th centuries relied primarily on written manuscripts to produce critical editions of the Avestan texts. MUYA combines this tradition with the study of ritual performance, digital humanities and open science principles, thereby bringing about a methodological paradigm shift in Avestan studies. Special attention is given to the contribution of the Uzbek school of Oriental studies to the development of Avestan scholarship. The MUYA experience represents a transition from text-centeredness to performance-centeredness, from restricted expertise to open access, and from static editions to dynamic, interactive resources. This sets new scholarly standards not only for Zoroastrian studies but for the study of ancient textual traditions in general.

Keywords: Multimedia Yasna, Avestan studies, historiography, digital humanities, performance theory, philology, critical edition, Zoroastrianism, Uzbek Oriental studies.

Kirish

Zardushtiylikning markaziy marosimi – Yasna – miloddan avvalgi II ming yillikka borib

taqaladigan matnlarga ega bo‘lib, qadimiy eron tili – avesto tilida yaratilgan. Ushbu matnlar asrlar davomida og‘zaki an‘anada saqlangan va VI asrda yozma shaklga tushirilgan. Zamonaviy zardushtiylikda ham Yasna kundalik marosim sifatida ruhoniylar tomonidan yoddan ijro etiladi. Avesto matnlarining ilmiy o‘rganilishi XIX asrda Yevropa sharqshunosligida boshlangan bo‘lib, dastlabki nashrlar va lug‘atlar asosan qo‘lyozma an‘analariga asoslangan edi. Biroq bu tadqiqotlar marosimning og‘zaki ijro qatlami, zamonaviy ruhoniylar amaliyoti va marosimdagi harakatlarning matn bilan o‘zaro aloqasini deyarli e‘tiborsiz qoldirgan.

2016–2023 yillarda Londondagi SOAS (Sharq va Afrika tadqiqotlari maktabi)da professor Almut Hintze rahbarligida amalga oshirilgan “Multimedia Yasna” (MUYA) loyihasi ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan edi.

Loyiha Yasnani bir vaqtning o‘zida yozma an‘ana va jonli ijro sifatida o‘rganib, filologiya, etnografiya va raqamli gumanitar fanlar metodlarini uyg‘unlashtirdi¹⁸¹. Ushbu maqolada MUYA loyihasining avestoshunoslik tarixidagi o‘rni, uning metodologik yangiliklari va tarixshunoslikka qo‘shgan hissi tahlil qilinadi.

Asosiy qism:

Avesto matnlarining Yevropada ilmiy o‘rganilishi XIX asrda K.F. Geldner, N.L. Vestergaard, J. Darmesteter kabi olimlar faoliyati bilan boshlangan. Geldnerning “Avesta, the Sacred Books of the Parsis” (1886–1896) nashri uzoq vaqt davomida standart tanqidiy nashr bo‘lib xizmat qildi¹⁸². Bu maktab asosan filologik-genetik yondashuvga tayangan: qo‘lyozmalarni tasniflash, matnni qiyosiy tilshunoslik va tarixiy-filologik metodlar bilan qayta tiklash. Marosim ijrosi, ovoz talaffuzi, ruhoniylarning amaliy bilimlari esa tadqiqot doirasidan tashqarida qoldi¹⁸³.

XX asr o‘rtalarida Meri Boyce, G. Dumezil, J. Duchesne-Guillemin kabi olimlar zardushtiylik marosimlarini etnografik kuzatishlar bilan boyitdilar. Boyce‘ning “Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices” (1979) asari marosimlarni jonli an‘ana sifatida ko‘rsatdi, ammo matn nashri va marosim ijrosi o‘rtasida tizimli bog‘lanish hali yaratilmagan edi¹⁸⁴. Avesto matnlarining nashrlari (masalan, Geldner nashri) hali ham faqat yozma qo‘lyozmalarga asoslanib, marosimdagi dinamikani aks ettirmasdi¹⁸⁵.

Avestoshunoslikning rivojida O‘zbekiston sharqshunoslik maktabi ham muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston hududi (Sog‘d, Baqtriya, Xorazm) avesto matnlarida tilga olingan

¹⁸¹ Hintze, A. (2023). “The Multimedia Yasna Project: New Perspectives on Ritual and Text.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 86(2), 215–238.

¹⁸² Geldner, K. F. (1886–1896). *Avesta, the Sacred Books of the Parsis*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

¹⁸³ Hoffmann, K. (1975). *Aufsätze zur Indoiranistik*. Wiesbaden: Reichert.

¹⁸⁴ Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge & Kegan Paul.

¹⁸⁵ Narten, J. (1986). *Der Yasna Haptanhāiti*. Wiesbaden: Reichert.

geografik va madaniy makon bilan bevosita bog‘liq. Sovet davrida Toshkent, Samarqand va Dushanbadagi sharqshunoslik markazlarida eroniy filologiya, shu jumladan avesto tili va matnlarini o‘rganish yo‘lga qo‘yilgan. I.M. Oranskiyning “Введение в иранскую филологию” (1960) asari avesto tili va uning tarixiy fonini tizimli yoritgan fundamental tadqiqotdir¹⁸⁶. A.K. Pisarchik, V.A. Livshits, E.A. Grantovskiy kabi olimlar avesto matnlaridagi toponimlar, etnonimlar va arxeologik kontekstni o‘rganishga muhim hissa qo‘shgan¹⁸⁷.

XX asrning ikkinchi yarmida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoshidagi eroniy filologiya guruhi avesto tilining dialektal xususiyatlari, qadimgi fors va sug‘d tillari bilan munosabati masalalarini tadqiq etdi¹⁸⁸. Bu ishlar avestoshunoslikka sharq (Markaziy Osiyo) nuqtai nazaridan yondashish imkonini berdi va Yevropa maktablaridagi ayrim bryoqlama talqinlarga nisbatan muhim tuzatishlar kiritdi.

Shu tariqa, XX asr oxiriga kelib avestoshunoslikda filologik-matnshunoslik va etnografik-marosimshunoslik yo‘nalishlari parallel rivojlanib, ularga Yevropa va O‘zbekiston (keng ma’noda Markaziy Osiyo) olimlarining hissasi qo‘shildi. Biroq bu yo‘nalishlar bir-biri bilan kam uyg‘unlashgan edi¹⁸⁹. MUYA loyihasi aynan shu ikkala yo‘nalishni sintez qilish, ularga raqamli texnologiyalar va ochiq foydalanish imkoniyatlarini qo‘shish orqali yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘zbekiston olimlarining avesto merosini saqlash va tadqiq qilishdagi an‘analari MUYA kabi loyihalar uchun muhim intellektual zamin bo‘lib xizmat qiladi.

MUYA loyihasining metodologik sintezi: filologiya, etnografiya va raqamli gumanitar fanlar

MUYA loyihasi uch asosiy metodologik yo‘nalishni birlashtirdi:

1, Filologiya va matnshunoslik

Loyiha 30 dan ortiq qo‘lyozmani XML-TEI standartida transkripsiya qildi. Online Transcription Editor (OTE) va Collation Editor vositalari yordamida qo‘lyozmalar qiyosiy tahlil qilindi, tanqidiy apparat yaratildi¹⁹⁰. Natijalar LaTeX dasturida onlayn va bosma nashrlarga aylantirildi. Bu an‘anaviy filologik metodni raqamli vositalar bilan ken gaytirib, matn nashrining shaffofligi va takrorlanuvchanligini oshirdi¹⁹¹.

.2. Etnografiya va ijro nazariyasi

¹⁸⁶ Oranskiy, I. M. (1960). Введение в иранскую филологию. Москва: Наука.

¹⁸⁷ Livshits, V. A. (2003). “Avestan Geography and Sogdian Documents.” *Iran and the Caucasus*, 7(1–2), 1–12.

¹⁸⁸ Tursunov, N. (1992). Авесто: тил, тарих ва маданият масалалари. Toshkent: Fan.

¹⁸⁹ Cantera, A. (2017). “The Transmission of the Avesta.” In *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. M. Stausberg & Y. Vevaina, pp. 67–78.

¹⁹⁰ MUYA Project Team. (2022). *Multimedia Yasna: Interactive Film and Critical Edition*. London: SOAS. <https://muya.soas.ac.uk>

¹⁹¹ Smith, C., & Sievers, M. (2021). “Digital Editing of Avestan Liturgical Manuscripts: The MUYA Approach.” *Digital Scholarship in the Humanities*, 36(3), 712–728.

2017-yil noyabr oyida Mumbayda ikki zardushti ruhoniylar – Ervad Asfandiyor Dadachanji va Ervad Odil Bhesaniya tomonidan Yasna marosimi ijro etildi. Marosim 2D va 360° VR formatlarida suratga olindi. Filmni ELAN dasturida segmentlarga ajratish, har bir ibora va soʻzni matn bilan sinxronlashtirish, marosimdagi harakat, predmet va ishtirokchilarni belgilash orqali matn va ijro oʻrtasidagi bogʻliqlik tizimli ravishda oʻrganildi¹⁹². Bu yondashuv matnni faqat yozma manba sifatida emas, balki vokal, tanaviy va fazoviy amaliyot sifatida talqin qilish imkonini berdi¹⁹³.

3. Raqamli gumanitar fanlar va ochiq ilmiy maʼlumotlar

Barcha transkripsiyalar, kollatsiyalar, film va subtitrlar ochiq foydalanishga topshirildi. Film Data Futures kompaniyasi tomonidan InvenioRDM platformasida (CERN kafolati) joylashtirilib, uzoq muddatli saqlanishi taʼminlandi. Tahrirlash vositalarining kodlari GitHubʼda ochiq tarqatildi¹⁹⁴. Bu esa tadqiqot natijalarining nafaqat akademik doirada, balki keng jamoatchilik va zardushtiylar jamoasi tomonidan ham erkin foydalanish imkonini yaratdi¹⁹⁵.

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan paradigmataviy oʻzgarishlar

MUYA loyihasini tarixshunoslik doirasida tahlil qilganda, quyidagi uch asosiy paradigma oʻzgarishini ajratish mumkin:

Matn markazlilikdan ijro markazlilikka oʻtish

Anʼanaviy filologiya matnni yozma manba sifatida qaragan holda, uning qoʻlyozma variatsiyalarini qiyoslagan. MUYA esa matnni ogʻzaki ijro, musiqiy-ritmik talaffuz, tanaviy harakatlar va marosim buyumlari bilan uzviy birlikda oʻrgandi¹⁹⁶. Interaktiv filmda foydalanuvchi marosim davomida istalgan predmet yoki ishtirokchini bosish orqali ularning funksiyasi haqida entsiklopedik maʼlumot olishi mumkin. Bu esa matnni “jonli” kontekstga joylashtirib, semantik va pragmatik jihatdan boyitdi¹⁹⁷.

Yopiq mutaxassislikdan ochiq foydalanishga oʻtish

Ilgari avesto matnlari va marosim tafsilotlari faqat tor doiradagi sharqshunoslar va amaldagi ruhoniylar uchun mavjud edi¹⁹⁸. MUYA onlayn platformalar orqali ushbu bilimlarni akademik boʻlmagan foydalanuvchilar, maktab oʻquvchilari, diniy jamoa va keng ommabop auditoriya uchun ochdi. VR film va 4 daqiqalik tizer kabi mahsulotlar maxsus keng tarqalish

¹⁹² ELAN (2022). ELAN Annotation Tool. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. <https://archive.mpi.nl/tla/elan>

¹⁹³ Schechner, R. (2013). Performance Studies: An Introduction. London: Routledge.

¹⁹⁴ MUYA GitHub Repository. <https://github.com/Multimedia-Avesta>

¹⁹⁵ Open Science Framework. (2023). Open and Reproducible Research in Philology. <https://osf.io>

¹⁹⁶ Hintze, A. (2019). “Ritual Performance and Textual Transmission in Zoroastrianism.” Journal of the Royal Asiatic Society, 29(4), 567–582.

¹⁹⁷ Miller, P. (2018). “Interactive Film as a Scholarly Tool.” Digital Humanities Quarterly, 12(3).

¹⁹⁸ Stausberg, M. (2004). Die Religion Zarathushtras. Stuttgart: Kohlhammer.

uchun mo'ljallangan. Bu esa bilim ishlab chiqarish va tarqatish jarayonlarini demokratlashtirib, tarixshunoslikning ijtimoiy ta'sir doirasini kengaytirdi¹⁹⁹.

Statik nashrdan dinamik va interaktiv manbaga o'tish - Geldner nashri kabi klassik tanqidiy nashrlar qog'ozda, qat'iy apparat bilan chiqarilgan va yangi qo'lyozmalar topilganda yoki yangi talqinlar paydo bo'lganda qayta ko'rib chiqish qiyin edi. MUYA onlayn nashrlari va OTE/Collation Editor vositalari tadqiqotchilarga transkripsiyalarni doimiy yangilash, kengaytirish va turli xil qiyosiy loyihalar uchun qayta ishlatish imkoniyatini beradi²⁰⁰. LaTeX va TEI/XML standartlari esa nashrni bir vaqtning o'zida bosma va raqamli shaklda, bir xil manbadan chiqarishga xizmat qiladi. Bu esa dinamik nashr konsepsiyasini amalga oshiradi²⁰¹.

MUYA loyihasining avestoshunoslik va umuman qadimgi matn an'analari uchun ahamiyati - MUYA tajribasi nafaqat zardushtiylik, balki boshqa qadimgi diniy matn an'analarni (Vedalar, Maniychilik matnlari, qadimgi Mesopotamiya matnlari va boshqalar) o'rganishda ham metodologik namuna bo'la oladi²⁰². Loyiha quyidagi jihatlari bilan ilmiy ahamiyatga ega:

- Performance philology yo'nalishining amaliyotdagi namunasi: matn va ijro bir-birini to'ldiruvchi ikkala manba sifatida tizimli tahlil qilingan²⁰³.

- Raqamli gumanitar fanlar vositalarini filologik tadqiqotga to'liq integratsiya qilish – OTE, Collation Editor, ELAN sinxronizatsiyasi va InvenioRDM saqlash platformasi²⁰⁴.

- Ochiq ilmiy ma'lumotlar tamoyiliga asoslangan holda, natijalarni GitHub orqali ochiq kod va SOAS veb-sayti orqali ochiq foydalanishga taqdim etish²⁰⁵.

- Interfaol va immersiv vositalar (VR film, interaktiv 2D film) orqali ilmiy natijalarni keng auditoriyaga yetkazish²⁰⁶.

MUYA loyihasining yana bir muhim jihati – u zardushtiylikni nafaqat “o'lik matn” sifatida, balki jonli diniy an'ana sifatida ko'rsatadi. Bu dinlar tarixi, antropologiya va madaniy merosni saqlash sohalari bilan ham yaqin hamkorlikni talab qiladi va bu soha larga ham hissa qo'shadi²⁰⁷.

O'zbekiston olimlarining avestoshunoslikka qo'shgan hissasi, ayniqsa til va geografik kontekstni o'rganishdagi yutuqlari MUYA loyihasi natijalarini Sharqiy Eroniy makon

¹⁹⁹ Teras, M. (2011). “Digital Humanities and the Study of Religion.” *Religion and the Digital Arts*, 2(1), 5–18.

²⁰⁰ Bodard, G., & Romanello, M. (2016). *Digital Classics Outside the Echo-Chamber*. London: Ubiquity Press.

²⁰¹ Brill Publishers. (2023). “Typesetting Guidelines for Avestan Texts.” <https://brill.com>

²⁰² West, M. L. (2007). *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.

²⁰³ Nagy, G. (2009). *Homer the Classic*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

²⁰⁴ Andrews, T. L., & van Zundert, J. (2018). “What Are You Trying to Do with Digital Humanities?” *Digital Humanities Quarterly*, 12(3).

²⁰⁵ GitHub, Inc. (2023). “MUYA Project Open Source Code.” <https://github.com/Multimedia-Avesta>

²⁰⁶ Hind, M. (2020). “Virtual Reality and Immersive Scholarship.” *Journal of Digital Humanities*, 9(2).

²⁰⁷ Krevenbroek, P. (2005). “Zoroastrian Ritual and Performance.” *Iran and the Caucasus*, 9(2), 201–212.

(hozirgi O'zbekiston hududi) bilan bog'lab talqin qilish uchun muhim asosdir. Loyiha ochiq qilgan qo'lyozma transkripsiyalari va interaktiv vositalar O'zbekiston tadqiqotchilariga avesto matnlarini mintaqaning arxeologik, numizmatik va epigrafik materiallari bilan uyg'unlashtirib o'rganish imkonini beradi²⁰⁸.

Xulosa. "Multimedia Yasna" loyihasi avestoshunoslik tarixida filologik, etnografik va raqamli gumanitar fanlar metodlarini birlashtirgan yangi bosqichni ifodalaydi. U XIX–XX asrlarda hukmron bo'lgan matn markazlilik, yopiq mutaxassislik va statik nashr an'alarini ijro markazlilik, ochiq foydalanish va dinamik nashr bilan almashtirdi. Loyiha doirasida yaratilgan interaktiv film, 360° VR film, 30 dan ortiq qo'lyozmaning onlayn transkripsiyalari, tanqidiy nashrlar va ochiq kodli tahrirlash vositalari nafaqat zarardushtilik tadqiqotlari, balki umuman qadimgi matn an'alarini o'rganishda yangi standartlarni belgilaydi.

O'zbekiston sharqshunoslik maktabining avesto matnlari va eroniy filologiyani rivojlantirishdagi uzoq yillik an'analari ushbu yangi bosqich bilan uyg'unlashib, mintqa tadqiqotchilariga MUAYA materiallaridan samarali foydalanish imkonini beradi. MUAYA tajribasi kelgusida boshqa marosim va matn komplekslariga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodologik asosni taqdim etadi.

Adabiyotlar / References

1. Kellens, J. (2002). "Avesta." *Encyclopædia Iranica*, vol. III, pp. 35–44.
2. Cantera, A. (2014). *Vidēvdād Sāde: The Avestan Text of the Vidēvdād*. Girona: SOAS.
3. Hintze, A. (2023). "The Multimedia Yasna Project: New Perspectives on Ritual and Text." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 86(2), 215–238.
4. Geldner, K. F. (1886–1896). *Avesta, the Sacred Books of the Parsis*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
5. Hoffmann, K. (1975). *Aufsätze zur Indoiranistik*. Wiesbaden: Reichert.
6. Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge & Kegan Paul.
7. Narten, J. (1986). *Der Yasna Haptanhāiti*. Wiesbaden: Reichert.
8. Oranskiy, I. M. (1960). *Введение в иранскую филологию*. Москва: Наука.
9. Livshits, V. A. (2003). "Avestan Geography and Sogdian Documents." *Iran and the Caucasus*, 7(1–2), 1–12.
10. Tursunov, N. (1992). *Авесто: тил, тарих ва маданият масалалари*. Toshkent: Fan.

²⁰⁸ aximov, R. (2019). "Avesto va O'zbekiston arxeologiyasi: yangi integratsiya imkoniyatlari." *O'zbekiston tarixi*, 3, 45–53.

11. Cantera, A. (2017). "The Transmission of the Avesta." In *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. M. Stausberg & Y. Vevaina, pp. 67–78.
12. MUYA Project Team. (2022). *Multimedia Yasna: Interactive Film and Critical Edition*. London: SOAS. <https://muya.soas.ac.uk>
13. Smith, C., & Sievers, M. (2021). "Digital Editing of Avestan Liturgical Manuscripts: The MUYA Approach." *Digital Scholarship in the Humanities*, 36(3), 712–728.
14. ELAN (2022). *ELAN Annotation Tool*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. <https://archive.mpi.nl/tla/elan>
15. Schechner, R. (2013). *Performance Studies: An Introduction*. London: Routledge.
16. MUYA GitHub Repository. <https://github.com/Multimedia-Avesta>
17. Open Science Framework. (2023). *Open and Reproducible Research in Philology*. <https://osf.io>
18. Hintze, A. (2019). "Ritual Performance and Textual Transmission in Zoroastrianism." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 29(4), 567–582.
19. Miller, P. (2018). "Interactive Film as a Scholarly Tool." *Digital Humanities Quarterly*, 12(3).
20. Stausberg, M. (2004). *Die Religion Zarathushtras*. Stuttgart: Kohlhammer.
21. Terras, M. (2011). "Digital Humanities and the Study of Religion." *Religion and the Digital Arts*, 2(1), 5–18.
22. Bodard, G., & Romanello, M. (2016). *Digital Classics Outside the Echo-Chamber*. London: Ubiquity Press.
23. Brill Publishers. (2023). "Typesetting Guidelines for Avestan Texts." <https://brill.com>
24. West, M. L. (2007). *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.
25. Nagy, G. (2009). *Homer the Classic*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
26. Andrews, T. L., & van Zundert, J. (2018). "What Are You Trying to Do with Digital Humanities?" *Digital Humanities Quarterly*, 12(3).
27. GitHub, Inc. (2023). "MUYA Project Open Source Code." <https://github.com/Multimedia-Avesta>
28. Hind, M. (2020). "Virtual Reality and Immersive Scholarship." *Journal of Digital Humanities*, 9(2).
29. Krevenbroek, P. (2005). "Zoroastrian Ritual and Performance." *Iran and the Caucasus*, 9(2), 201–212.
30. Raximov, R. (2019). "Avesto va O‘zbekiston arxeologiyasi: yangi integratsiya imkoniyatlari." *O‘zbekiston tarixi*, 3, 45–53.